

Л.Т. АБИКЕНОВА *PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University
(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: Abikenovalaura80@mail.ru*

ТЕЗАУРУС ҚҰРУ ӘДІСІНІҢ ӘДЕБИ МӘТІНДЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада әдеби мәтіндерді тезаурустық зерттеудің ғылыми әдіснамалық негіздерін қарастыру мақсат етіледі. Осы мақсатта тезаурус ұғымының қалыптасуы мен тезаурустық әдістің маңызы, тезаурустық сөздік түрлері мен олардың негізгі қызметі талданады. Әдеби мәтіндері зерттеудегі тезаурустық зерттеу әдісінің маңызы анықталады. Зерттеу барысында материалды жүйелеу, жинақтау, сұрыптау, тұжырымдау сияқты әдістер қолданылған. Мақалада шетелдік және Отандық тезаурустық зерттеулерге тоқталып, тезаурустық сөздік түрлері мен олардың ерекшеліктеріне талдаулар жасалған. Мақалада тезаурус пен жай сөздікті салыстырып, тезаурустың бірқатар оңтайлы тұстары мен тиімсіз жақтары айқындалады. Мақалада тезаурус қандай да бір пәндік сала аясындағы мағыналары жуық терминдер (сөздер мен сөз тіркестері) ретінде және олардың арасындағы семантикалық қатынастары беріліп, ұғымдарға топтастырылған арнайы терминологиялық сөздік ретінде танылады.

Тезаурустық талдау әдісі бүгінгі әдебиеттану ғылымында да маңызды зерттеу әдісі болып табылады. Тезаурустық зерттеу әдісі әдеби мәтіндерді талдауда кеңінен қолданылады, өйткені ол сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтауға және шығарманың мән-мағынасын түсінуге мүмкіндік береді, сөздерді талдауға және жіктеуге, сөздіктер мен лексикалық мәліметтер базасын құруға көмектеседі деген тұжырым жасалды. Зерттеу барысында қол жеткізілген нәтижелерді тезаурустық зерттеулерде, әдеби мәтіндер бойынша тезаурус құруда қолдануға болады.

Кілт сөздер: әдебиеттану, лингвистика, тезаурус, әдеби мәтін, тезаурустық талдау.

L.T. Abikenova*PhD Doctoral Student of Alikhan Bokeikhan University
(Kazakhstan, Semey), e-mail: Abikenovalaura80@mail.ru*

The Importance of the Method of Creating a Thesaurus in the Study of Literary Texts

Abstract. The article examines the scientific methodological foundations of thesaurus research of literary texts. To this end, the formation of the concept of thesaurus and the meaning of the thesaurus method, the types of thesaurus dictionary and their main function are analyzed. The importance of the thesaurus research method in the study of literary texts is determined. The research used methods such as systematization, generalization, sorting, and formulation of the material. The article pays special attention to foreign and domestic thesaurus studies, analyzes the

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Абикенова Л.Т. Тезаурус құру әдісінің әдеби мәтіндерді зерттеудегі маңызы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2024. – №1 (131). – Б. 203–212. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.17>

***Cite us correctly:**

Abikenova L.T. Thesaurus quru adisinin adebi matinderdi zertteudegi manyzy [The Importance of the Method of Creating a Thesaurus in the Study of Literary Texts] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2024. – №1 (131). – B. 203–212. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.17>

types of thesaurus dictionaries and their features. The article compares the thesaurus and a simple dictionary, identifies a number of optimal moments and ineffective aspects of the thesaurus. In the article, the thesaurus is recognized as a special terminological dictionary within a particular subject area, the meanings of which are close to terms (words and phrases) and semantic relations between them and grouped into concepts.

The thesaurus analysis method is also an important research method in modern literary science. The thesaurus research method is widely used in the analysis of literary texts, as it allows you to identify semantic connections between words and understand the meaning of a work, helps to analyze and classify words, create dictionaries and lexical databases. The results achieved in the course of the study can be used in thesaurus research, the construction of a thesaurus based on literary texts.

Keywords: literary studies, linguistics, thesaurus, literary text, thesaurus analysis.

Л.Т. Абикенова

*PhD докторант, Alikhan Bokeikhan University
(Казахстан, г. Семей), e-mail: Abikenovalaura80@mail.ru*

Значение метода создания тезауруса в исследовании художественного текста

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методологические основы тезаурусного исследования литературных текстов. С этой целью анализируются формирование понятия тезаурус и значение тезаурусного метода, типы тезаурусного словаря и их основная функция. Определяется значение метода тезаурусного исследования в изучении литературных текстов. В исследовании использовались такие методы, как систематизация, обобщение, сортировка, формулирование материала. Особое внимание уделено зарубежным и отечественным тезаурусным исследованиям, проведен анализ типов тезаурусных словарей и их особенностей. Дается сравнение тезауруса и простого словаря, выявляется ряд оптимальных моментов и неэффективных аспектов тезауруса. В статье тезаурус признается специальным терминологическим словарем в рамках той или иной предметной области, значения которого приближены к терминам (словам и фразам) и семантическим отношениям между ними и сгруппированы в понятия.

Важным методом исследования в современной литературоведческой науке также является метод тезаурусного анализа. Метод тезаурусного исследования широко используется при анализе литературных текстов, так как он позволяет выявить смысловые связи между словами и понять смысл произведения, помогает анализировать и классифицировать слова, создавать словари и лексические базы данных. Результаты, достигнутые в ходе исследования, могут быть использованы в тезаурусных исследованиях, составлении тезауруса по литературным текстам.

Ключевые слова: литературоведение, лингвистика, тезаурус, литературный текст, тезаурусный анализ.

Кіріспе

Қазіргі әдебиеттану, лингвистика, т.б. ғылым салаларындағы зерттеулерден «тезаурус» ұғымын жиі кездестіреміз. Тезаурус ұғымы ең алғашында тек лингвистика саласында ғана қолданылса, кейіннен ғылымның әдебиет, тарих, информатика, тағы да сол сияқты әр түрлі салаларында қолданысқа ие болып, қазіргі күні жалпы ғылыми ұғымға айналды. Тезаурус атауына қарағанда «сөздік» деп атау анағұрлым жеңіл әрі түсінікті. Алайда тезаурустың күнделікті қолданылып жүрген сөздіктерден айырмашылықтары бар.

Тезаурус деген не? Тезаурустың күнделікті қолданып жүрген сөздіктен айырмашылығы қандай? Осы сұрақтардың жауабын қарастырып көрейік. Тіл білімінде тезаурус теориялық тұжырымдамасын құру идеясы кездейсоқ пайда болмады. Бұл идея шетелде ХХ ғасырда пайда болып, қалыптаса бастады, ХХІ ғасырдың басында тезаурус теориясының қалыптасуы тіл біліміне, әдебиеттану және гуманитарлық бағыттағы салаларға қажет болды. Тезаурус теориясының пайда болуының алғышарттарын қай бағытта іздеу керектігін анықтау үшін ең алдымен тезаурус тұжырымдамасының жалпы анықтамасын қарастыруымыз қажет. Тезаурустың негізін қалаушы – ағылшын физигі Роджер. Ол 1852 жылы сөздерді топтарға бөлу арқылы жүйелеген. Әрбір топты ұғым деп атауды ұсынады, содан кейін оның белгілі бір сөйлем мүшелеріне, синонимдер, сабақтас атаулардың қатары және басқа категория атауларына сілтемелер береді. Осындай жіктеу идеясы құнды болып саналды, себебі бұл сөздік түрі тілдегі сөздік қорды толыққанды және кең ауқымда сипаттайтын сөздік болып табылды. Сонымен қатар бұл сөздік ұғымды жылдам іздеп табуға жақсы мүмкіндік тудырды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында жинақтау, жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Тезаурустық зерттеулердің тарихына шолу жасалып, тезаурус ұғымы туралы ғылыми пікірлерді топтау, жинақтау, саралау әдістері қолданылды, шетелдік ғалымдардың тезаурустық сөздіктері сарапталды, жай сөздіктер мен тезаурустық сөздіктердің артықшылықтары мен ерекшеліктеріне салыстырмалы талдаулар жасалды.

Талдау мен нәтижелер

«Тезаурус» ұғымы пайда болғаннан бастап, осы күнге дейін білімнің түрлі салаларында қолданысқа кеңінен ие болған әрі дүние жүзіне кеңінен тараған сөздіктің бұл түрін түрлендіру әлі де жүріп жатыр. Алғашында «тезаурус» ұғымы тілдің сөздік қорын мәтіндегі қолданыс үлгілерімен білдіретін сөздік тұрғысынан қарастырылды.

Қазіргі ғылымда «тезаурус» ұғымы бірнеше түрге бөлініп, әдебиеттану ғылымында, лингвистика саласында, жаратылыстану ғылымдары және «тезаурус» ұғымын пәнаралық зерттеулерде қолдануға мүмкіндік беретін фиолосфиялық-әдіснамалық тұрғыда қарастырылады. Лингвистикалық тұрғыда тезаурус (грек тілінен аударғанда *thesaurus* – қазына) – сөздердің мүмкіндігінше толық тізімі берілетін, олардың мәтіндегі қолданысын көрсететін немесе лексикалық бірліктер арасындағы семантикалық қатынастарды көрсететін идеографиялық сөздік [1, 194-б.]. Ғалым Ю.Н. Карауловтың пікірінше, тілдегі барлық сөздерді қамтитын және ол сөздердің барлық контекстердегі қолданысын білдіре алатын сөздікті құрастыру мүмкін емес. Мұндай тезаурус тек өлі тілдерде ғана болуы мүмкін. Мысалы: «*Thesaurus linguae latinae*» немесе «Словарь польского языка XVI века». Тезаурус идеографиялық сөздік ретіндегі мағынасынан бастап лексикалық бірліктерге дейін, сөздерді мағынасы бойынша іздеуді қамтитын, ұғымның иерархиялық жүйесінің көрінісін ұсынады [2, 148-б.]. Дегенмен, мұндай сөздіктерді құрастыру көп қиындық тудырады, себебі, қазірдің өзінде тұжырымдаманы анықтау, философиялық және әдіснамалық ұстанымдардан сөз бен ұғым арасындағы қатынасты қалпына келтіру қиындықтарымен байланысты тезаурустардың көпшілігі лексиканың жүйелілігі туралы идеяға сәйкес әрбір жеке сөздердің байланыстарын көрсететін сөздіктер болып табылады. Зерттеушілер А.Н. Баранов пен Д.О. Добровольский «Қазіргі орыс идиоматикасының тезаурустық сөздігінде» тезаурусқа мынадай анықтама береді: «Тезаурус – сөздіктің басқалардан (атап айтқанда, түсіндірме, қос тілді және т.б.) ерекше түрі. Тезауруста тілдік бірліктер кәдімгі сөздіктегідей алфавит ретімен берілмейді, мағынасына қарай топтастырылады» [3, 5-б.]. Тілші ғалымдар И.С. Ожегов тезаурусты белгілі бір тілдің сөздік құрамын толық көрсететін сөздік деп түсіндірсе, Т.Ф. Ефремова бұл құбылысты белгілі бір білім саласындағы жүйелі деректер жиынтығы тұрғысынан қарастырады [4, 76-б.]. Информатика, кибернетика және математикалық лингвистика

бойынша жұмыстардың авторы, зерттеуші, ғалым Ю.А. Шрейдер тезаурусты «онда берілген семантикалық қатынастар жүйесі бар белгілі бір тілдің көптеген мағыналық бірліктері» деп түсіндіреді [5, 138-б.]. Тезаурус мұндай ұғымда автоматтандырылған басқару жүйелері үшін жасалған тілге сәйкес келетін өзге де табиғи тілдегі семантикалық жүйені анықтайды. Мұндай көзқарас жаратылыстану және нақты ғылымдар саласына «тезаурус» ұғымының енуіне және ақпараттық-іздістіру тезаурустарын құруға алып келеді. Г.Г. Воробьеваның түсінігі бойынша тезаурусты «ғалам» деп айтуға болады: «Жасөспірімдер ғаламы, оқытушы ғаламы, ғылым ғаламы, өнер ғаламы – мұның барлығы тезаурус» [6, 123-б.].

Тезаурустық тізбек – бұл сөздер мен олардың семантикалық байланыстары туралы білімді ұйымдастыруға және құруға көмектесетін құрал. Тізбектегі сөздер семантикалық жақындығы мен мағыналық қарым-қатынасына қарай топтастырылады. Тезаурустық тізбектің қолайлылығы – ол сөздердің иерархиялық ұйымдастырылуына және олардың семантикалық байланыстарына негізделген. Тізбекті құруға ұйытқы болатын негізгі ұғымдар немесе терминдер болады, олар кейін нақтырақ немесе жалпыланған ұғымдармен байланысады. Әр сөздің өзіндік семантикалық тобы бар, оған синонимдер, антонимдер, ассоциативтік сөздер кіреді. Бұл сөздерді тез әрі тиімді табуға және олардың семантикалық қатынастарын зерттеуге мүмкіндік береді.

XX ғасырдың басында лексиканы жүйелі түрде зерттеудің және оны сөздіктерде ұсынудың екі тәсілі белгіленді. Бұл уақытта негіз сөзді тілдің орталық бірлігі ретінде анықтау өзекті мәселе болды. Бірінші тәсіл бойынша сөз тілдің тәуелсіз бірлігі ретінде түсіндіріледі, сәйкесінше лексикалық жүйе белгілі бір қатынастардағы сөздер жүйесі болып табылады, бірақ сөздердің арасындағы қатынастарға емес, сөздің өзіне баса назар аударылады. Бұл тәсіл әдіснамалық тұрғыдан М. Сеченов пен И.П. Павловтың еңбектерінде, Прага лингвистикалық үйірмесінің қызметімен байланысты көрініс тапты. Орыс тіл білімінде бұл тәсіл А.А. Потебня, В.В. Виноградов және олардың ізбасарларының еңбектерінде орын алады. Сөз басты нысан болғандықтан, сөздің ішкі семантикалық құрылымын, оның полисемиясын зерттеуге баса назар аударылады. Сөздің сыртқы байланыстары, контекст, сөздің мағынасын нақтылау құралы ретінде қарастырылады. Екінші тәсілдің өкілдері, керісінше, сөздің тәуелсіздігін жоққа шығарады және тіпті елес деп санайды, сондықтан сөздің не екенін түсіну үшін тікелей бақыланатын нәрсені – сөздің басқа сөздермен байланысын зерттеу керек. Бұл көзқарас лингвистикада Ф. де Соссюр және оның шәкірттерінің еңбектерімен байланысты Э. Гуссерль мен Э. Кассирердің феноменологиясынан бастау алады. Сөздің семантикалық шекаралары тәуелді болатын сөздің сыртқы байланыстарын зерттеуге баса назар аударылады. Осы тәсіл аясында, атап айтқанда, Джост Трирдің еңбектерінде сөздердің семантикалық өрістерінің болуы идеясы дами бастады, оның әдіснамалық негізі Э. Торндайк, Дж. Уотсон, Л. Блумфилд еңбектерінен бастау алды. Тезаурус тұжырымдамасын тілдің лексикалық жүйесін көрсететін сөздік ретінде дамыту қажеттілігі Ю.Н. Карауловқа екі тәсілді біріктіруге мүмкіндік береді. Оның пікірінше, тезаурус – бұл өзара байланысты сөз өрістерінің жүйесі. Тілдің лексикалық жүйесін түсінудің осы екі тәсілінің идеялары XX ғасырдағы тезаурус сөздіктерінің тұжырымдамаларында көрінеді. Питер Роджердің ағылшын сөздері мен сөз тіркестерінің тезаурусында лексиканы тезаурустық зерттеу әдісі арқылы түсінудің дәстүрі қалыптасты. П. Роджердің жаңа тезаурусы XIX ғасырдың түпнұсқа сөздігінің соңғы заманауи басылымы болып табылады.

Қазіргі уақытта отандық лексикографияда тезаурус деп атауға болатын көптеген сөздіктер бар, бірақ олардың барлығында мұндай атау жоқ. Түсіндірме сөздіктерге балама бола алатын көптеген сөздіктер туралы айтуға болады: синонимдер, антонимдер, ассоциативті сөздер, жиілік сөздігі, семантикалық сөздіктер, тақырыптық сөздіктер, коллокация сөздіктері және т.б. Олардың түсіндірме сөздіктерден басты айырмашылығы –

олар анықтамаларды тұжырымдауды мақсат етпейді. П. Роджердің тезаурус сөздігіне сәйкес жасалған орыс тіліндегі сөздік – О.С. Барановтың идеографиялық сөздігі. Бұл сөздік 1995 жылы жарық көрді.

Алғаш рет шыққан орыс тілінің идеографиялық сөздігін құрудың мақсатын О.С. Баранов: «орыс тілінің сөздік қорын жүйеленген түрде, сөздердің мағынасына сәйкес, әр ұғымның басқалардың арасында орналасуын түсіну, негізгі тақырыптар мен заңдылықтарды бөліп көрсету» [3, 30-б.] деп түсіндіреді. Сөздік авторы өзі жасаған сөздіктің Роджер тезаурусымен ұқсастығын көрсетеді. Сөздік 17 үлкен бөлімге (қатынас, сан, тәуелділік, кеңістік, процесс, ұйымдастырылған жүйелер, материя, органикалық әлем және т.б.) бөлінеді.

Тезаурустық зерттеу қазіргі гуманитарлық білімді дамыту тенденциясында маңызды зерттеу тәсілі болып табылады. Қазіргі тіл білімінде тезаурус – лексикалық бірліктер (синоним, антоним, пароним, гипоним, гиперонимдер) арасындағы семантикалық қатынастарды қамтитын жалпы және арнайы лексикалық сөздіктің ерекше түрі. Тезаурустың электронды түрі жеке ғылым салаларын сипаттауда немесе ақпараттық іздеу жүйесін құруда маңызды құрал болып отыр.

Тезаурус – қандай да бір пәндік сала аясындағы мағыналары жуық терминдер (сөздер мен сөз тіркестері) және олардың арасындағы семантикалық қатынастары беріліп, ұғымдарға топтастырылған арнайы терминологиялық сөздік. Егер де тезаурус пен жай сөздікті салыстыратын болсақ, тезаурустың бірқатар оңтайлы тұстары мен қолайсыз жақтарын айқын көруге болады (1-кесте).

1-кесте – Тезаурус пен жай сөздікті салыстыру

Сипаты	Тезаурус	Жай сөздік
Анықтамасы	Синонимдер мен сөздер арасындағы байланыстар желісі болып табылатын мәліметтер құрылымы	Анықтамалары мен аудармалары бар сөздер тізімі
Қолданысы	Кең контекст пен мағынаны беру үшін сөздер арасындағы байланыстарды қолданады	Оқшауланған сөздердің анықтамалары мен аудармаларын ұсынады
Әдеби мәтіндерді талдаудағы пайдасы	Мәтіндегі сөздер мен олардың мағыналары арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді	Мәтіндегі жеке сөздердің мағынасын түсінуге көмектеседі
Артықшылықтары	Контекст пен сөздердің мағынасын толық түсінуге мүмкіндік береді	Сөздің анықтамасы мен аудармасын жылдам табуға мүмкіндік береді
Кемшіліктері	Тезаурусты құру және пайдалану үшін үлкен көлемдегі деректер мен күрделі алгоритмдерді қажет етеді	Сөздер туралы контекстік ақпарат берілмейді
Қолданыс аясы	Әдеби мәтіндерін талдау, синонимдер мен антонимдерді іздеу	Сөздердің анықтамасы мен аудармасын іздеу

Тезаурус пен жай сөздікті салыстыру арқылы мынадай қорытындыны жасауға болады. Тезаурус – бұл әдеби мәтіндерді талдауға, сөздер арасындағы байланыстарды анықтауға және олардың мағыналарын анықтауға мүмкіндік беретін құрал, оның мәтінді талдау сапасын жақсарту, ақпаратты іздеу дәлдігін арттыру және контексті түсінуді жақсарту сияқты көптеген артықшылықтары бар. Алайда, оның тезаурусты құру мен қолданудың қиындығы, семантикалық байланыстарды анықтаудағы қателіктер сияқты шектеулері мен

кемшіліктері бар. Жалпы, тезаурус мәтіндерді талдаудың пайдалы құралы болып табылады және оны әртүрлі мақсаттарда қолдануға болады.

Осы электрондық ресурстардың негізінде тиісті басылымдардың тілдік мазмұны жатыр: баспа сөздіктеріндегідей ұсынылған, бастапқы логикалық категориялар жүйесі, сөздік мақаланың мазмұны мен құрылымы да баспа нұсқасына толық сәйкес келеді. Қажетті сөзбен (мысалы, синонимдер) байланысты сөздерді гиперсілтемелер түрінде жобалаудың арқасында ақпаратты іздеу едәуір жеделдетіледі, дегенмен бұл әрдайым ақпаратты қабылдауды жеңілдетуге қызмет етпейді. Осы тезаурустарды құру баспа тезаурус сөздіктерінің негізгі проблемаларының бірі – қажетті сөзді жылдам іздеу проблемаларын шешуге бағытталған, ал электронды тезаурустар осы мәселенің барабар шешімін ұсына алады. Алайда, біздің ойымызша, электронды тезаурустарда сөз іздеуді жеделдету тілдік механизмнің өзі емес, инженерлік жұмыстың нәтижесі болып табылады. Біз білімді бекіту мен сақтаудың нақты тілдік механизмдері және белгілі бір сөзді таңдаудың (іздеудің) байланысты механизмдері бар деп санаймыз. Бұл механизмдердің ашылуы математикалық формулаларды ғана емес, сөздер арасындағы тілішілік байланыстарды орнатуды қамтиды, өйткені қазіргі кезде белгілі формулалар тілдік қатынастардың өте шектеулі бөлігін сипаттайды. Екінші типтегі электронды тезаурустар лингвистер мен бағдарламашылардың компьютерлік жүйелерді құру бойынша бірлескен жұмысының нәтижесі болып табылады, онда бағдарламалау тілдері деңгейінде табиғи тілдің сөздері арасындағы байланысты байқауға болады. Егер бірінші типтегі электронды тезаурустардың негізгі міндеті баспа сөздіктерінің негізгі мазмұнын электронды түрде ұсыну болса, сөздік мақала гиперсілтемелерден тұруы міндетті емес, екінші типтегі тезаурустар тілдің сөздік байланыстар жүйесін ұсынуды талап етеді. Екінші типтегі ең танымал тезаурус – 1980 жылдан бастап Принстон университетінің ғалымдары әзірлеген ағылшын тілінің лексикалық дерекқоры болып табылатын WordNet жүйесі. Бұл жүйе ғылыми әдебиеттерде кеңінен талқыланады және көбінесе ағылшын тілінің тезаурусы деп аталады.

Тезаурустар жеке пәндік салалар мен нақты ақпараттық іздеу жүйелерінде қолданылу үшін әзірленуі мүмкін. Қазіргі таңда тезаурус құрудың құрамы мен құрылымы, әдістері анықталған белгілі бір стандарттар бар. Алайда тезаурус құрудың күрделілігіне байланысты ұсынылатын әдістерді тікелей қолдану мүмкін бола бермейді. Себебі, біріншіден, қолжетімді әр түрлі пәндік салалар бойынша мәтіндік корпустар (белгіленген мәтіндер) сияқты лексикографиялық мәлімет қорының тапшылығы, пәндік салалардың (мысалы, лингвистика, математика, биология, салық, қаржы нарығы және т.б.) арнайы салаға тән тілінің болуы табиғи тілдегі белгілі бір салалардағы тезаурустарды дайындау қажеттілігін туғызады. Қазіргі уақытта тезаурустардың танымал модельдеріне ағылшын тілі үшін WordNet тезаурусы жатады. Бұл тезаурустың негізінде басқа тілдерде осыған ұқсас тезаурустар әзірленген (мысалы, EuroWordNet), ал орыс тілінде РуТез тезаурусы және т.б. атауға болады [7].

Тезаурустардың жасала бастауы әлемдік лексикография тарихында әріден бастау алады. Тезаурус ежелгі грек тілінен аударғанда қор, қазына деген ұғымды білдіреді екен. Яғни, бұл сөздік түрлері белгілі бір идеяға құрылған сөздік болуымен ерекшеленеді. Тіл білімінде тезаурустың басқа да түрлері бар. Қазіргі тіл білімінде тезаурустардың тілдік бірліктерді мағыналық байланыстар арқылы беруге негізделген жүйелік, ассоциациялық түрлері пайда болды. Қазіргі лексикография мен терминографияда тезаурустарды ассоциациялық және иерархиялық (жүйелік) деп топтайтындығы да сондықтан.

Қазақ тіл біліміне «тезаурус» ұғымының қолданысы 90-жылдардың басында енді. Отандық зерттеушілер арасында қазақ терминографиясын қарастырған ғалымдар Е. Әбдірәсілов [8] және Ш. Ниятова [9] өз еңбектерінде «тезаурус» терминін қолданады. «Әлемдік терминографияда терминдердің ақпараттық сөздіктерін жасауға болатындығы да

кеңінен айтылып жүр. Ақпараттық сөздіктерді тілшілер екі түрге бөліп қарастырады. Оның бірі – ассоциациялық сөздіктер болса, екіншісі – иерархиялық сөздіктер. Иерархиялық сөздіктерді жүйелік сөздіктер деп те атауға болады. Сондай-ақ ақпараттық сөздіктерді кейде жалпы тіл білімінде идеографиялық сөздіктер немесе тезаурустар деп атайды. Ғалым Е.Әбдірәсіловтың ойынша, идеографиялық сөздіктердің, яғни тезаурустың қазақ терминографиясы мен лексикографиясы үшін де қажеттілігіне тоқтала отырып, оларды түзудің әдістемесіне, олардың құрылымына жан-жақты тоқталудың маңызы үлкен. Сонымен қатар, ғалым аталмыш сөздік түрін алфавиттік сөздік түріне қарағанда тиімдірек деп санайды және идеографиялық сөздік пен алфавиттік сөздіктің өзіндік ерекшеліктерін, айырмашылықтарын салыстырып өтеді [8, 43-б.]. «Алфавиттік сөздіктерде сөздер алфавит реті бойынша орналастырылатындығымен түсіндірілетіндігі белгілі. Ал ақпараттық сөздіктер немесе тезаурустардың құрылымы сөздік мақалаларды алфавит реті бойынша беруге негізделмейді. Тезаурустар әр терминді негізге ала отырып, сол терминнің ғылыми жүйедегі басқа терминдермен байланысын, мағыналық қатынасын түсіндіруге негізделеді. Яғни, терминнің немесе тілдік бірліктің жүйедегі орны, басқа терминдермен арақатынасы жөнінде жан-жақты ақпарат беруге бағытталады. Тіл білімінде мұндай сөздіктерді ақпараттық сөздіктер деп атайды.

Қазақ тілінде 2013 жылы жарық көрген «Әбілғазы баһадүр ханның «Түрік шежіресі» тезаурусы» еңбегінің авторлары Г. Мамырбекова мен А. Сейітбекова өз еңбектерінде ескі қазақ жазба әдебиетінің ескерткіші болып табылатын «Түркі шежіресінің» бүкіл лексикалық қорын қамтиды және ондағы араб-парсы сөздерін, фразеологиялық тіркестердің мағыналарын, ономастикалық атауларды жан-жақты талдап, түсініктеме береді. Шежіре тілінің лексика-грамматикалық сипатын ашып, ондағы араб-парсы сөздерін түсіндіреді [10].

Ж. Айтмұхамет «Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейнені» тезаурустық талдау» атты мақаласында Абай шығармаларын тезаурустық талдау тәсілі мен салыстырмалы әдіс негізінде талдайды. Ғалым аталған мақаласында әдебиеттану ғылымындағы тезаурус терминінің қолданысына мынадай сипаттама береді:

«Әдебиеттануда тезаурус терминінің қолданысы мен сипаттамасын былайша жүйелеуге болады:

- а) белгілі бір аспектіге немесе тұтастай әдебиеттану саласына қатысты тезаурус (мысалы поэтикадағы тезаурус, проза жанрының тезаурусы, өлеңтану тезаурусы, т.б.);
- ә) көркем мәтін құрылымындағы тілдік-көркемдік ұғымдарды жинақтайтын тезаурус немесе белгілі бір қаламгердің поэтикалық кеңістігіндегі бейнелер мен бейнелілік тезаурусы» [11, 87-б.].

Қ.Қ. Саркенованың «Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша тезаурустық талдау» атты мақаласында Абай шығармаларының поэтологиялық тезаурусы қарастырылған, ақын өлеңдеріндегі ғылым мен білімге қатысты тұжырымдарға тезаурустық талдау жүргізіліп, олардың мағыналары мен қолданылу жиілігі туралы статистикалық мәліметтер келтірілген [12, 222-б.].

«Түркі тілдерінің грамматикасы тезаурусының құрамы мен құрылымы» атты мақалада түркі тілдерінің грамматикасы пәндік саласының онтологиялық моделі негізінде ақпараттық іздену тезаурусының құрамы мен құрылымы қарастырылған. Көптілді ақпараттық іздеу тезаурусы түркі тілдерінің грамматикасы ұғымдары жүйесіне тікелей пайдалануға, сондай-ақ ақпараттық іздеуге арналған. Мақала авторлары «Мәтіндік корпустар мен тезаурустарды құру лингвистика және нақты пәндік салалардың жоғары білікті мамандарының көп уақытын және еңбегін талап ететін күрделі есеп болып табылады. Сондықтан көптілді қамтитын кез келген пәндік салада тезаурустарды автоматты құруға арналған әмбебап құрал әзірлеу қажет. Ол үшін кез келген пәндік салаға және қандай да бір тілге бағытталған тезаурусты оңай

құруға мүмкіндік беретіндей тезаурустың құрылымын жобалау керек» [13, 112-б.], - деген тұжырым жасайды.

Көптілі ақпараттық-іздеу тезаурусының құрамына кіріспе, дескрипторлы көрсеткіш және жүйелік көрсеткіш кіреді. Кіріспеде пәндік сала, қолдану саласы, қолдану ережелері, дескрипторлар, түйін сөздер және басқа да анықтамалық ақпарат сияқты тезаурустың жалпы сипаттамасы бар. Дескрипторлы көрсеткіш қарастырылып жатқан пәндік саланың түсініктер жүйесіндегі орындары көрсетілген түрлі семантикалық қатынастармен байланысқан дескрипторлардан тұратын дескрипторлық топтың тізімінен тұрады. Бұл қатынастар олардың семантикасын тезауруста сипаттайтын формалды (математикалық) қасиеттер жиынтығымен қамтылады. Жүйелік көрсеткіш дескрипторлар арасындағы парадигмалық қатынастарды ашу, есепке алу және бақылау үшін қызмет етеді.

Тезаурустық тізбек – әдеби мәтіндерді талдауда өте пайдалы құрал. Бұл зерттеушілер мен лингвистерге байланысты сөздерді оңай әрі тез табуға және олардың семантикалық қатынастарын зерттеуге мүмкіндік береді. Тезаурустық тізбек әдеби мәтіндерді талдауда кеңінен қолданылады, өйткені ол сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтауға және шығарманың мән-мағынасын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеушілер мен лингвистерге сөздерді талдауға және жіктеуге, сөздіктер мен лексикалық мәліметтер базасын құруға көмектеседі. Әдеби мәтіндерді талдауда тезаурустық тізбектің негізгі қолданыстарының бірі – сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтау. Тезаурустық тізбек арқылы қай сөздердің синоним, антоним немесе басқа семантикалық байланысы бар екенін анықтауға болады. Бұл жұмыстың мән-мағынасын жақсы түсінуге және оның семантикалық тереңдігін ашуға мүмкіндік береді. Тезаурустық тізбек, сонымен қатар, зерттеушілер мен лингвистерге сөздерді талдауға және жіктеуге көмектеседі. Бұл әдеби шығармалардың лексикалық құрамын дәлірек зерттеу үшін қолдануға болатын сөздіктер мен лексикалық мәліметтер базасын құруға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тезаурустық тізбекті әдеби мәтіндерді автоматты түрде талдау үшін пайдалануға болады. Оның көмегімен мәтіндердегі белгілі бір сөздерді немесе семантикалық қатынастарды іздейтін және талдайтын бағдарламалар жасауға болады. Бұл зерттеушілер мен лингвистердің уақыты мен күш-жігерін үнемдейді. Тезаурустық тізбек әдеби мәтіндерді талдауда көптеген артықшылықтарға ие. Ол шығармалардың лексикалық құрамын тереңірек және дәл зерттеуге, сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтауға және сөздіктер мен лексикалық мәліметтер базасын құруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Егер әдеби мәтіндерді талдауда тезаурустық тізбекті қолданудың жағымды жақтарын қарастыратын болсақ:

– ең алдымен, тезаурустық тізбек сөздік қорды кеңейтуге және лексикалық мәліметтер базасын байытуға мүмкіндік береді. Ол көптеген синонимдерге, антонимдерге және мағынасы жуық сөздер мен сөз тіркестеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл зерттеушілерге өз зерттеулерінде ойын дәлірек жеткізуге және мағыналас сөздерді кеңінен қолдануға көмектеседі. Тезаурустық тізбек синонимдер мен мағыналары жуық сөздерді қосу арқылы сөздік қорын кеңейтуге ықпал етеді. Мысалы, өлеңді талдау кезінде кілт сөздер мен тақырыптық байланысты сөздердің синонимдерін табу үшін тезаурустық тізбекті пайдалануға болады. Бұл мәтінді дәлірек түсінуге және түсіндіруге көмектеседі.

– тезаурустық тізбек сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтауға көмектеседі. Бұл зерттеушілерге қандай сөздердің мағынасы бойынша байланысты екенін және оларды контексте қалай қолдануға болатынын көруге мүмкіндік береді. Бұл мәтіннің семантикалық құрылымын жақсы түсінуге және жасырын семантикалық реңктерді анықтауға көмектеседі. Тезаурустық тізбек сөздер арасындағы семантикалық байланыстарды анықтай

отырып, олардың мәтіндегі байланысын түсінуге жағдай жасайды. Мысалы, романды талдау кезінде шығарма мазмұнының тереңдігі мен мағынасын ашуға көмектесетін байланысты ұғымдар мен тақырыптарды табу үшін тезаурустық тізбекті пайдалануға болады.

– тезаурустық тізбекті сөздіктер мен лексикалық мәліметтер базасын құру үшін пайдалануға болады. Бұл сөздерді әртүрлі санаттар мен тақырыптар бойынша ұйымдастыруға және жіктеуге мүмкіндік береді, бұл ақпаратты іздеуді және талдауды жеңілдетеді. Бұл әсіресе әдеби шығармаларды зерттеуде пайдалы, мұнда көптеген сөздер мен олардың семантикалық байланыстарын талдау қажет. Мысалы, белгілі бір тақырып үшін синонимдер сөздігін немесе байланысты сөздер мен олардың мағыналарын қамтитын лексикалық мәліметтер базасын жасауға болады.

– тезаурустық тізбекті пайдалану мәтінді талдау сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Бұл зерттеушілерге сөздердің мағыналарын дәлірек анықтауға, олардың контекстік мағыналарын анықтауға және оларды зерттеу міндеттеріне сәйкес пайдалануға көмектеседі. Бұл мәтіндер мен олардың семантикалық аспектілерін тереңірек және дәлірек түсінуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, тезаурустық тізбекті қолданудың пайдасымен қатар кемшіліктері мен жағымсыз тұстары барын да ескеруді ұмытпауымыз қажет. Егер тезаурустық тізбектің жағымсыз тұстарын қарастыратын болсақ:

– тезаурустық тізбек алдын-ала құрастырылған сөздікке негізделген, ол шектеулі болуы мүмкін және барлық мүмкін сөздер мен олардың синонимдерін қамтымайды. Бұл кейбір маңызды сөздерді өткізіп жіберуге немесе мәтіндерді қате талдауға әкелуі мүмкін, әсіресе мәтін құрамында белгілі бір терминология немесе сирек сөздер болған кезде.

– тезаурустық тізбек сөздер арасындағы синонимдер мен ассоциациялар негізінде жұмыс істейді, бірақ олар қолданылатын контексті ескермейді. Бұл белгілі бір контексте сөздің мағынасын дұрыс түсінбеуге, демек, мәтінді қате талдауға әкелуі мүмкін.

– тезаурустық тізбек тек белгілі бір көзқарастарды немесе артықшылықтарды көрсете алатын синонимдер мен ассоциациялардың субъективті таңдауы негізінде құрылады. Бұл мәтіндердің мағынасын бұрмалауға және оларды түсіндіру жолдарын шектеуге әкелуі мүмкін.

– тезаурустық тізбектің өзекті болуы үшін және тілдегі өзгерістер мен жаңа сөздерді қамтуы үшін ол үнемі жаңартуды, толықтыруды қажет етеді. Көлемді мәтіндермен және әртүрлі тақырыптармен жұмыс істегенде бұл күрделі және ұзақ уақытты қажет ететін процесс болуы мүмкін.

Қорыта айтқанда, тезаурустық талдау әдісі бүгінгі әдебиеттану ғылымында да маңызды зерттеу әдісі болып табылады. Әдебиеттануда тезаурус құру әдісі мәтіндерді талдауда, шығарманы түсінуде жеңілдік туғызады. Жалпы, тезаурус – адамның кез келген саладағы білімді тиімді қабылдауы үшін қажетті тәсіл.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шайкевич А.Я. Введение в лингвистику. – М.: Академия, 2005. – 400 с.
2. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
3. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. – М.: Издательство ЭТС, 1995. – 820 с.
4. Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Идиоматика в тезаурусе языковой личности // Вопросы языкознания. – 1993. – №2. – С. 5–15.
5. Шрейдер Ю.А. Об одной модели семантической информации // Проблемы кибернетики. – 1965. – Вып. 13. – С. 41–47.
6. Воробьев Г.Г. Кибернетика стучится в школу. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 156 с.
7. Tetiana Sych. Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology // World Science. – 2018. – №5(33), Vol. 4. – P. 29–33.

8. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының негіздері. – Астана: Фолиант, 2010. – 325 б.
9. Ниятова Ш.С. Махамбеттің тілдік тұлғасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.
10. Мамырбекова Г., Сейтбекова А. Әбілғазы баһадүр ханның «Түркі шежіресінің» тезаурус сөздігі. – Алматы: Фирма Орнак, 2013. – 480 б.
11. Аймұхамбет Ж.Ә. Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейнені» тезаурустық талдау // Керуен. – 2022. – №1 (74). – Б. 85–102.
12. Саркенова Қ.Қ. Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша тезаурустық талдау // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық сериясы. – 2022. – №2. – Б. 222–232.
13. Шәріпбай А.Ә., Ергеш Б.Ж., Муканова А.С., Зулхажав А. Түркі тілдерінің грамматикасы тезаурусының құрамы мен құрылымы // Вестник Алматинского университета энергетики и связи. – 2020. – №3 (50). – Б. 111–117.

REFERENCES

1. Shaikovich A.Ia. Vvedenie v lingvistiku [Introduction to linguistics]. – М.: Akademia, 2005. – 400 s. [in Russian]
2. Karaulov Iu.N. Lingvisticheskoe konstruirovaniye i tezaurus literaturnogo iazyka [Linguistic construction and thesaurus of the literary language]. – М.: Nauka, 1981. – 365 s. [in Russian]
3. Baranov O.S. Ideograficheski slovar russkogo iazyka [Ideographic dictionary of Russian language]. – М.: Izdatelstvo ETS, 1995. – 820 s. [in Russian]
4. Dobrovolski D.O., Karaulov Iu.N. Idiomatika v tezauruse iazykovoi lichnosti [Idiomatics in the thesaurus of linguistic personality] // Voprosy iazykoznanija. – 1993. – №2. – S. 5–15. [in Russian]
5. Shreider Iu.A. Ob odnoi modeli semanticheskoi informacii [About one semantic information model] // Problemy kibernetiki. – 1965. – Vyp. 13. – S. 41–47. [in Russian]
6. Vorobiev G.G. Kibernetika stuchitsia v shkolu [Cybernetics comes to the school]. – М.: Molodaia gvardia, 1986. – 156 s. [in Russian]
7. Tetiana Sych. Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology // World Science. – 2018. – №5(33), Vol. 4. – P. 29–33.
8. Abdirasilov E. Qazaq terminografiasynyn negizderi [Fundamentals of Kazakh terminology]. – Astana: Foliant, 2010. – 325 b. [in Kazakh]
9. Niatova Sh.S. Mahambettin tildik tulgasy [Language personality of Makhambet]: filol. ғыл. канд. ... avtoref. – Алматы, 2007. – 26 б. [in Kazakh]
10. Mamyrbekova G., Seitbekova A. Abilgazy bahadur hannyn «Turki shejiresinin» tezaurus sozdigi [Thesaurus Dictionary of the “Turkic Chronicle” of Abilgazy Bahadur Khan]. – Алматы: Фирма Орнак, 2013. – 480 б. [in Kazakh]
11. Aimuhambet J.A. Abai poeziasyndagy «mangilik beineni» tezaurustыq taldaу [Thesaurus Analysis of «Eternal Image» in Abay’s Poetry] // Keruen. – 2022. – №1 (74). – Б. 85–102. [in Kazakh]
12. Sarekenova Q.Q. Abai Qunanbaiuly shygarmalary boiynsha tezaurustыq taldaу [Thesaurus analysis of the works of Abay Kunanbayuly] // Toraigyrov universitetinin Habarshysy. Filologialyq seriasy. – 2022. – №2. – Б. 222–232. [in Kazakh]
13. Sharipbai A.A., Ergesh B.J., Mukanova A.S., Zulhajav A. Turki tilderinin grammatikasy tezaurusynyn quramy men qurylymy [Composition and structure of the thesaurus of grammar of Turkic languages] // Vestnik Almatinskogo universiteta energetiki i sviazi. – 2020. – №3 (50). – Б. 111–117. [in Kazakh]